

К.п.н. Кузнецова Г.П.

Україна, м.Глухів

Глухівський національний педагогічний

університет ім.О.Довженка

Акцентологія в структурі й системі української мови та лінгводидактики

Abstract. The article deals with accentology in historical and synchronized aspects. The author points out that learning the stress as suprasegmental unit of the language and main prosodic characteristics of the word based on the Ukrainian accentology history from the Old Slavonic era to the nowadays new Ukrainian language.

The paper is stressed that in the XXI century accentology acquires the features of independent linguistic science with the object of study – language levels of the language system; the subject – stress its types, functions and accentology structural language level. The basic concepts and terms of accentology during its development are: accentology, accent, stress, acute accent, akute's intonation, circumflex, hrafis, accent paradigm, accentology type, accent versions. The article describes that accentology is connected with language education which should learn the accentology competence of pupils and students in the general Ukrainian communication.

The author mentions about definition of accentology as a science that studies nature, typology, types, functions, stress system in diachronic and synchronic aspects and in conjunction with the prosodic means (tempo, timbre, rhythm, tone, melody, volume, sound duration, pauses' placement in speech, intonation), is a basis of expressive speech.

The features accentuation of words in Ukrainian language such as: stressing the words of variable and fixed stress; variant stressing; stressing the complex words; stressing foreign language vocabulary; attraction, interference and dialect in the stressing system; stressing the words with aim to distinguish their meaning are defined in the paper.

Such reasons of accentuation infraction as the remains of archaic stressing; the influence of other languages and dialects; author's freedom, lack of speakers' knowledge about the system of literary stress; there are two principles of variable accent –morphological and phonetic; accent variability are noted in the article.

The author writes about the most common aspects of accentology research in the system and structure of the Ukrainian language and linguistics – functional and structural.

Keywords: accentology, language education, language system, the structure of language, accent, features of stressing the words of the Ukrainian language, the reasons of Ukrainian accentuation infraction.

Постановка проблеми, її актуальність. Сьогодні в мовно-мовленнєвому просторі України актуалізується усне спілкування рідною українською мовою, що зумовлено політичними, економічними, соціальними змінами в суспільстві, військовими подіями в країні, вириванням української мови з національного лінгвоциту. Відтак – миротвірна, волетворча, волюнтативна функції української мови стають основою консолідації українського народу й більшою мірою реалізуються в усному спілкуванні.

До усного українськомовного комунікування, до його звучання й сприймання в процесі безпосереднього й мережевого спілкування передусім зростає інтерес соціально активної молоді, яка проявляє себе в різних акціях, флешмобах, смартомбах, бере активну участь в обговоренні актуальних суспільно політичних проблем, дискутує на різні теми, є учасником науково-дослідницької діяльності, гідно представляє Україну за кордоном, мріє реалізувати себе як професіонала в рідній країні. З огляду на це освітній потенціал української мови, що в загальноосвітній і вищій школах є основою формування гармонійно розвиненої, національно свідомої особистості громадянина держави, має визначатися ступенем реалізації такого мовного рівня, як *акцентологічний*, спрямованого на формування акцентологічної компетентності індивіда, що відображається в його вміннях вибудовувати інтонаційно логічне й виразне усне мовлення, правильно наголошувати слова, (седеми), енкликоментні сполуки, надавати усному мовленню емоційно-експресивних обрисів та оцінно-раціональних стилістичних контурів, демонструє соціологічний портрет особистості, свідчить про емоційну стабільність, її культурну й культуромовну освіченість, інтелігентність, шанобливість до рідної мови; ушляхетнює стосунки між людьми.

З огляду на зазначене акцентологічну усномовну вправність особистості розглядаємо як суспільну необхідність, пов'язану з підвищенням ефективності й результативності навчання української мови, поліпшенням якості здобутої

освіти, утвердженням повноцінного функціонування української мови в усіх сферах суспільної діяльності українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студіювання наукових джерел засвідчує, що проблема ролі і місця акцентології в системі і структурі української мови, у формуванні рівня українськомовної компетентності не нова.

Глибока зацікавленість акцентологією розпочалася із середини XIX ст., коли досліджувалися особливості слов'янського наголосу (Р.Брант, І.Гануш, Б.Ляпунов, А.Мажуранич, О.Огоновський, О.Потебня, О.Соболевський, П.Фортунатов, О.Шахматов, В.Ягич та інші). У 20-х р.ХХ ст. над проблемами наголошування активно працювали такі вчені, як Л.Булаховський, Н.ван Вейк, Г.Гірт, А.Лескін, Т.Лер-Сплавінський, А.Мейє, І.Огієнко, С.Смаль-Стоцький, Ф. де Сосюр та інші.

Історія формування та розвитку української акцентології, методика опису акцентних типів, варіантів, систем, процесів простежується у працях Л.Булаховського, З.Веселовської, В.Задорожного, В.Винницького, Є.Куриловича, І.Огієнка, В.Скляренка, Т.Юрчука. Акцентологічні особливості говірок були предметом дослідження В.Ганцова, Л.Гумецької, А.Залевського, О.Курило, Г.Кобиринки, В.Куриленка, І.Матвіяса, К.Михальчука, Б.Пристає, П.Чучки та інших.

Акцентні ознаки художньої творчості українських письменників, усного літературного мовлення, їх вплив на акцентологічні норми відображено в лінгвістичному доробку А.Білоштана, З.Веселовської, В.Винницького, В.Зинякової, Л.Колодіної, М.Сачко, В.Скляренка, В.Спірашевської та інших.

Культуромовна значущість наголосу у формуванні акцентологічної компетентності особистості, і учнів ЗОШ зосібна, у полі зору таких науковців, як З.Бакум, А.Білецький, О.Біляєв, М.Вашуленко, О.Глазова, С.Головащук, О.Горошкіна, Н.Голуб, С.Єрмоленко, О.Караман, С.Караман, Л.Мацько, С.Омельчук, М.Пентилюк, М.Плющ, О.Семенов, Н.Тоцька та інших. Однак у відомих нам наукових джерелах, у підручниках із сучасної української

літературної мови, методичних розробках досліджувана нами проблема порушується частково. Не стали предметом наукового дослідження узагальнений теоретичний багаторічний акцентологічний досвід та інтегрування його в систему навчання української мови, і вищої педагогічної школи передусім.

Мета і завдання статті. На засадах історичного, описового, контекстуального методів дослідження з'ясувати місце акцентології в структурі і системі української мови та лінгводидактики, у процесі формування українськомовної особистості; довести, що вивчення наголосу як суперсегментної одиниці мови й основної просодичної характеристики слова базується на історії української акцентології від праслов'янської доби через давньоруську до часів нової української мови в сучасному її стані; обґрунтувати, що у XXI столітті акцентологія набуває обрисів самостійної науки в галузі мовознавства; дослідити особливості наголошування слів української мови; пояснити причини їх порушення.

Виклад матеріалу. Акцентологія як наука про природу, типологію, види, функції, систему наголосу, його взаємозв'язок із просодичними засобами та культурою мови і мовлення є відносно молодого дисципліною й, на думку вчених (Винницький В.В., Гальчук І.Ю., Склярєнко В.Г.,), однією з найменш досліджених галузей мовознавства, що пояснюється, на гадку І.Ю.Гальчука, «циклічним інтересом до неї славістичної науки, який... то підіймається до неймовірної висоти, захоплюючи в акцентологічне лоно мало не всю наукову еліту, то спадає, жевріючи в середині вузького кола вчених» [1, с.122]. Імовірно через це термін «акцентологія» взагалі не простежується в підручниках з української мови для загальноосвітньої школи і не часто трапляється в підручниках із сучасної української літературної мови для вищої педагогічної школи.

Однак лінгвістичною наукою накопичено чимало матеріалу з акцентології. Поняття «свара» як тон, наголос є елементами давньоіндійських

граматик (УІІІ-УІ ст.до н.е); термін «іктус» (гострий, удар, наголос) вживається римськими граматистами (ІІ ст.до н.е.).

Термін «акцентологія» був уведений російським лінгвістом Р.Ф. Брандтом у 1880 році в праці «Нарис слов'янської акцентології» і відтоді знаходився під кутом зору багатьох дослідників. Сам учений стверджував: «Ця назва не мною вигадана, але я не можу пояснити, звідки вона запозичена» [2, с. 2].

На думку В.М. Винницького [3], В.Б.Задорожного [4], В.Г.Скляренка [5] та інших система наголосу української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської, давньоруської та староукраїнської акцентуаційних систем. Перші акцентовані пам'ятки в східних слов'ян з'являються в XIV столітті. Проте І.І. Огієнко в одній із праць писав: «З XIII-го віку маємо вже справді акцентовані пам'ятки, – ...із системою зазначок кінця чи початку слова знаходимо вже й правдиві значки наголосу...» [6, с. 3]. Першою пам'яткою, у якій простежується давня послідовна система наголосів, на думку І.І. Огієнка, є «Новий Заповіт 1355-го року».

В.Г. Скляренко вважає, що першою акцентованою українською пам'яткою є Пересопницьке Євангеліє (1556-1561 рр.), проте діакритичні знаки, розставлені над словами цього рукопису, не завжди являють собою наголоси, а часто позначають початок чи кінець слова. З огляду на це найдавнішою пам'яткою, яку автор використовує у своїй монографії «Нариси з історичної акцентології української мови», стала Острозька Біблія (1581 р.). «Ця пам'ятка написана канонічною церковнослов'янською мовою, проте наголоси її у переважній більшості українські» [7; 8].

Дослідник української акцентології В.В.Винницький зазначає, що систематично і більш послідовно ставляться наголоси над кожним словом тільки з другої половини XVI-до кінця XVIII ст. У цей період учені у своїх працях для позначення явищ наголошування слів послуговуються терміном «просодія». Про це мовиться в граматиках Л. Зизанія (1596 р.) і М. Смотрицького (1619 р.). Варто зазначити, що просодія позначала вчення про

наголос і мала тісний зв'язок із граматиною, адже була її складником. У граматичних працях першої половини ХІХ ст. наголос називають «слоогоударенієм», «гласовдаром», «голосовдаром». Згодом термін «просодія» на позначення наголосу не вживається, починає функціонувати поняття «наголос», потім «акцент», що і стало основою виникнення наприкінці ХІХ ст. акцентології.

Сучасна акцентна система української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської акцентної системи, у якій виокремлюємо етапи, й аналізуємо наголос під кутом рівневої будови мови: перший етап – *фонетико-фонологічна акцентологія*, згідно з якою у праслов'янській мові голосний наголошений звук характеризувався наголосом, довготою/короткістю та двома інтонаціями: акутовою (лат. *acutus* «гострий»), що характеризувалася піднесенням тону (висхідна інтонація), і циркумфлексивою (лат. *circumflexus* «загнутий»), яка характеризувалася спадом тону. Перша позначалася знаком ' , друга знаком $\bar{}$. Висновок про такі інтонації було зроблено внаслідок зіставлення двох видів інтонацій східнослов'янських повноголосих форм. Російські і українські береза (берёза), ворона, колода, корова, з одного боку, і берег, ворон, голос, золото, з другого, – свідчать про двояку інтонацію сполук *tort, tolt, tert, telt* у праслов'янській мові. Інтонація, на яку вказують слова воро'на (з наголошеним другим голосним повноголосся), названа висхідною, або акутовою, а інтонація, на яку вказують слова типу во $\bar{}$ рон (з наголошеним першим голосним повноголосся), називається спадною, або циркумфлексивою [9, с. 174-175].

На східнослов'янському терені такі три ознаки, як довгота/короткість, акутова інтонація та циркумфлексива зникли, залишився тільки наголос.

Фонетико-фонологічною концепцією обґрунтовано й такі поняття акцентології, як акцент, акцентема, наголос. Кореляційна пара «акцентема – наголос» функціонують у тій же мовно-мовленнєвій паралелі, що й «фонема – звук». Акцентема і фонема є одиницями мови, наголос і звук – мовлення. Однак у функційному відношенні означені пари не корелюють, а перебувають

у диз'юнктивній опозиції, оскільки акцентема на відміну від фонем не може брати участі у створенні мовних одиниць вищого рівня, не властива їй і делімітативна функція, проте акцентема може супроводжувати ці процеси, накладатися на фонем, поєднуватися з такими сегментами, як склад (мора), такт, фрази і сегментувати мовлення, впливати на його семантику, зміст. Саме тут варто погодитися з думкою О.Реформатського, Н.Федяніної, В.Вінницького про те, що акцентема (наголос) набувають статусу мовних явищ, які вишаровуються із фонетичного мовного рівня, вибудовуючи власний структурний рівень (під-надрівень) у системі фонологічного мовного рівня, що порушує питання перегляду кількості мовних рівнів у структурі мови.

Фонетико-фонологічний етап становлення акцентології як науки дає підстави говорити про фонетичні особливості наголосу, а саме: 1) *динамічність* (на силовій характеристиці базується визначення наголосу в шкільних підручниках); 2) *детермінантність* (якісна характеристика звуків, наприклад, *а́нгел, се́ло*; чергування [о] – [у] в позиції перед складом з наголошеним голосним [у], наприклад: *го́луб – [Г° ул° у'бка]* тощо), що покладено в основу орфоєпії, принципів орфографії; 3) *рухомість* – наголос припадає на різні склади відповідних форм слова; 4) *фонетична функційність* – кульмінітативна, розмежувальна.

Другим етапом становлення акцентології, а відтак поступового виокремлення в системі і структурі мови акцентологічного мовного рівня із ознаками суперсегментності є **морфологічна концепція**. Згідно з нею акцентологія оперує такими поняттями, як акцентні типи, акцентні парадигми, акцентна варіантність (дублетність). Вони засвідчують залежність наголосу та фонетичних процесів від морфологічних особливостей парадигми (наголос – на основі слова, на флексії, рухомий (перемісний)). Відповідно до цієї концепції наголос характеризуємо як *вільний* – може розподілятися у різних словоформах, бути на основі слова (наосновний), або флексії (нафлексивний), може переходити на клітики – акцентуаційно залежні слова. Наголос за

ознакою вільності в шкільному курсі української мови класифікується на типи: кореневий, префіксальний, суфіксальний, флективний. Теорія енклікоменних груп не вивчається, хоча є важливою ознакою усного мовлення. Морфологічний етап характеризує наголос як *рухомий* – може змінювати своє місце в межах форм певного слова (по'ле – поля'; люди'на - лю'ди); *нерухомий* – при зміні слова залишається на тому ж складі (морфемі: Глу'хів - Глу'хова). На цій теорії ґрунтується характеристика наголосу в лінгводидактиці. За критеріями опису наголосу в сучасній лінгвістиці в парадимі люди'на - лю'ди наголос не є рухомий, оскільки він залишається на основі. За ознакою рухомості наголос виконує *словорозрізнявальну* та *форморозрізнявальну* функції.

Аналіз сучасних мовознавчих джерел уповноважує до висновку про те, що варто виокремити й третій – **морфонологічний аспект** – у становленні акцентології, який відображає наскрізний взаємозв'язок наголосу (словесного) з фонетикою, орфоепією, граматиною, словотвором, лексикологією. Саме акцентологічний мовний рівень, зокрема основна його одиниця оперування – наголос – додатково характеризує, описує фонетичні, орфоепічні, граматичні, словотвірні, семантичні особливості слова. Наголос спонукає до правильного вимовляння слів, до збереження їх морфемної структури (будови) та формування певної акцентної парадигматики в наголошуванні (префіксальної, кореневої, суфіксальної, флексійної); наголос є «засобом упорядкування парадигми слова... і засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів» [10, с. 21]. Означене свідчить про те, що акцентологія має свій визначений предмет вивчення – наголос, який за своєю природою, функціями, характеристиками є складним мовно-мовленнєвим явищем, оскільки пронизує всі рівні мовної системи і водночас формує окремий акцентологічний суперсегментний під-надрівень у структурі мови.

З огляду на це нині варто переглянути лінгводидактичні основи вивчення наголосу як у загальноосвітніх закладах, так і у вищій педагогічній школі, випрацювати основні методи, прийоми, принципи формування в особистості

акцентологічної компетентності, яка має передусім ґрунтуватися на міцних знаннях з теорії діахронічної й синхронної акцентології та практичних умінь виконувати акцентологічний аналіз слова (встановлювати наголошену морфему, у морфемі визначити склад, характеризувати в зіставленні наголошені і ненаголошені склади за ознаками інтенсивності і довготи з метою подолання шкільного стереотипу про те, що наголос – це лише посилення голосу на одному із складів; зосереджувати увагу на зв'язках поєднання компонентів (звуків, фонем) у наголошеному і ненаголошеному складі тощо). Такий підхід до вивчення акцентології, на нашу думку, спростує розуміння учнями, студентами особливостей наголошування слів в українській мові, серед яких виокремлюємо: наголошування слів із рухомим і усталеним наголосом; варіантне наголошування; наголошування складних слів; наголошування іншомовної лексики; атракція, інтерференція і говірки в системі наголошування; наголошування слів з метою розрізнення їх значення.

Окрім цього, нові підходи в оволодінні акцентологією дадуть змогу на вищому рівні усвідомити сутність правил наголошування, оскільки допоможуть з'ясувати причини їх порушення, а саме: вплив залишків архаїчного наголошення, діалектів та інших мов; авторські вольності, недостатня обізнаність мовців із системою літературного наголосу; наявність двох принципів функціонування рухомого наголосу – морфологічного і фонетичного; акцентна варіативність.

Таким чином, найбільш загальними аспектами дослідження акцентології в системі і структурі української мови та лінгводидактики має бути функціональний і структурний.

Література:

1. Гальчук І.Ю. О.О. Потєбня як акцентолог / І.Ю. Гальчук // Мовознавство. – 2010. – №4-5. – С. 122-131.
2. Брандт Р.Ф. Нарис слов'янської акцентології / Р.Ф. Брандт. – Санкт-Петербург: Вид-во імператорської АН, 1880. – 306 с.

3. Винницький В.М. Дистинктивні функції ударення в сучасному українському літературному мові: автореферат дисертації на соискання ученої ступені кандидата філологічних наук: спец. 10.02.02 «Український мові» / В.М. Винницький. – Л., 1973. – 21 с.
4. Задорожний В.Б. Історія наголосу прикметників з суфіксом -ськ- в українській мові / В.Б. Задорожний // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 32-40
5. Складенко В.Г. Праслов'янська акцентологія / В.Г. Складенко. – К., 1998. – 342 с.
6. Огієнко І.І. Наголос, як метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії / І.І. Огієнко. – Львів, 1925. – 28 с.
7. Складенко В.Г. Історія українського наголосу: Іменник / В.Г. Складенко. – К.: Наукова думка, 2006. – 708 с.
8. Складенко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В.Г. Складенко. – К.: Наукова думка, 1983. – 240 с.
9. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Складенко В.Г. Історія української мови. Фонетика / М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Складенко. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.
10. Винницький В.М. Деякі теоретичні питання акцентології / В.М. Винницький // Мовознавство. – 2003. – №5. – С. 14-25